داره مرواری: شجرة الدر، ملكة المسلمین

داره مرواری: شجرة الدر، ملكه المسلمین له سەرەتای قەرنی شەشەمی کۆچی دا سپاگەلی فەلەو خاچپەرستەکان هەندێ ولاّتانی ئیسلامی (میسر، شامات و...) یان دابووه به رهێرش و کوشت و برین وتالاّن و برو، شارەکانیان یەکلەدوای یەك لەناوئەبرد، خەلیفەی عەباسیش وەك پیرەژن دەسەو ئەژنۆ دانیشتبوو بەکزو زبوەنیەوە ئەی نواریە ئەو شانۆدلّ تەزێنە خوێن ئاوییەوکارێکی لە دەس نەئەهات، لەو فەرتەنەیەدا دو سەرۆکی مەزنی کوردستان بەنێوی شێر کۆو ئەیوب کە نیشتمانە ئیسلامیەکانیان واژاکاو وئالّوزاو دی لەکوردستانەوەلەگەلّ هەندێ لە پێشمەرگەی کورد چونە جەنگی ئەو خاچپەرستانە و جەنگێ باشیان کرد تا شێرکۆو ئەیو ب کۆچی دواییان کردو سەرۆکایەتی لەشکری ئیسلام کە وتە دەس یوسف سەلاّحەدین ئەیوبی کوری ئەیوب.

سەلا حەدین لە و مرۆڤە ناودارە مە زنانەی مێژویی کوردە کە هێمانیش دوای چەندین سە دە لە سەر تاسە ری ئوروپا و جهانا دلێری و نە بە زی و پیاوەتی و دلّ ئاوایی و گەل خۆشەویستی ئەو پیاوە مەزنە و ێردی زمانە.

سە لاحەدین زۆر پیاوانە خاچپە رستەکانی تاراند و ریچارد ـ ی شێردلّ پاتشای ئینگلیسیشی بە دیل گرت و زۆر پیاوانەش ئازادی کرد. ریچارد واهۆگری خوی باش و پیاوەتی سەلا حە دین ببو، لێ برابو خوشکی خۆی لێ مارەکات،بە لاّم هەلاّو هوریای قەشەکان بە رگری لە وەکرد، سەلاحەدین دوای تاراندن و دەرکردنی فەلە و خاچ پە رستەکان بووە شای میسر و شامات و ولاّتە موسلّمان نشینەکان و دەسی کرد بە ئاوەدان کردنە وەی ولاّت و لە سالّی ٥٥٩ کۆچی دا، کۆچی دوایی کرد و چە ندین سالّ کوران و نەوەو نەوەزاوبنە مالّەی ئەو میرایەتی ولاّتە موسلّمان نشینەکانیان بەرێوە بردوە. تا لە سالّی ٦٤٨ نۆبە کەوتە دەس دارەمرواری یا (شجرةالدر) کە یەکێ لە نەوەزاکانی سەلاحەدین بووە، دارەمرواری ئافرەتێکی کاراو کارزان و هۆزان و دوربین بووە کاتێ بووەتە پاتشا سەرۆکەکانی سپایی ونیشتمانی بانگ ئەکات و قسەیان بۆ ئەکاو ئەێژێ:

باپیرم سەلاحەدین ئێوەی لە چنگاڵی فەلەکان ئازاد کرد؛ هێمنی و ئاسایشی لە ولاتە موسڵمانەکانا دابین کرد، بەلاّم هێمان مەترسی هەیە و فەلەکان خۆیان لە تەماڵ داوە ئێستا مرۆڤێکی کارزان لە بنەماڵەی ئێمە دا وەبەر چاو ناکەوێ کە بیکەینە میری خۆمان ئەگەر ئێوەش پیاوێکی واتان پێ شک نایێ من ئامادەم میرایەتی بگرمە دەس و ولاّت هێدی و هێمن راگرم.

سەرۆکە سپاییەکان و مرۆڤە مەزنەکانی ولاّت کە لێهاتویی ئەو ژنە ناودارەیان ئەزانی گشتیان بەیعەتیان پێ کرد.

شجرةالدر ناز ناوی ملكةالمسلمينی پێدرا،هەر وەک باوو باپیری خۆی لە تەک خەڵکا هەڵدەستاو دائەنیشت و بەم هۆیەوە دەرباری قاهێرە ئەونەی تر ناوی داخست.

کاتێ روانی کە بە هۆی جەنگەوە خەڵک بە تایبەت جوتیاران و رەشایی دەس تەنگ و بێ ئەنوا بون،فەرمانی دا، باج و شەکە زەکات و ماڵیات لە سەر خەڵک لابەن و هەروا فەرمانی دائەو دانە و یلاّنەی والە هەمارو سیلو کانایە،بە سەر هەژارانا، دابەشی کەن، ئەڵێن:

چوار مانگ بودارە مرواری هاتبوە سەر کار،کاتی حەج هات، ئەویش وەزیرانی خۆی جەم کردوپێی وتن: ئەگەرچی حەجم لە سەرە بەلاّم هەڵسوڕان وهێدی وهێمن کردنەوەی ولاّت پێویستە،جا لەبەرئەم دەستورەئەو رو پۆشەی -کابە -کە لە حەزیری رەش چنراوە بیخەنە ناوکە ژاوە زێڕینەکەی من و لە گەڵ هەندێ لە پیاوان و ژنانی شیاو بیبەنە مەککە، رو پۆشەکەی پارەکە تیکە تیکە بکەن بە سەر حاجیانا دابەشیکەن و بەشی منیش بهێننەوە. وە لە لایەن منیشەوە ماڵی خودا بە ئاوی زەمزەم و گولاّوبشۆن و رو پۆشە تازەکەی بە سەرا هەڵکێشن وەئەم سەد هەزار دینارە دراوەکە ماڵی خۆمە بیدەن بە هەژارانی مەککە و مەدینە. کاروان لە کاتی خۆیدا کە وتە رێ،دەستورەکانی ئەو یان بە ڕێوە برد،کاتی گەڕانەوەی کاروان،دارە مرواری چووە پێشوازیان و خۆی هەوساری وشترەکەی گرت و بەرەو ماڵ بە پیادە رایی کێشا، لە پاشان دیاری‌یەکانی لەسەر کاروانەوان وەرگرت و خەلاّت و بەراتی بە گشت کاروانەوانەکان دا ئەمە لە میسرا بوبە باو،وە تاچەن ساڵ بەر لەمە ئەم پێشوازی کردنە لە کاروان بەیادی ئەو ئافرەتە کوردە مەزنە ببوە باو و جێژنیان بۆئەگرت.لە کاتی میری دارەمرواری هەواڵ بە هانری پاتشای فەرانسەوی گەیی کە ئافرەتێ و امیری ئەکاو خەڵیفەی عەباسیش بە دژی وەستاوە ئێستا

کاتی ئەوەیە فە لە کان دوبارە هێرش بەرنەوەسەر ولاّتە موسڵمان نشینە کان، لە ئاکاما لە شکر گەلێکی فرە لە چوار قوڕنەی فەرنگەوە بۆ داگیر کردنی سەرزەوی ئیسلام کەوتنە رێ وبە سەدان مالم و قەشەش لەتەک ئەوانا هاتن و خەڵکییان بۆ هێرش بردن هان ئەدا، کە ئەشێ گڵکۆی حەزرەتی عیسا مەسیّح لە ژێر دەس موسڵمانان دە رێنن، ئاشکرایە کە لەو کاتەدا بیری ئایینی لەناو فەلە کانا زۆر بووەو ئەم چاوو رایەش شوێنی لەناو چینی بۆرە پیاوانا زۆر بووە تا ئەو شوێنەی کە کوڕێ زۆر لە پیرەژنان بە ناو بۆ ئەو جیهادە ئایینیە بە جیا هاتبون، ئە وانەی وانەیان توانیبو بێنە جەنگ، پارە و دراویان ئەدا. ئەم لەشکرە زۆرە لە... داردانیل تێپە ڕیان کردبو و پێیان نابووە ناوئاسیا و چەندین ناوی جەنگیش بۆداگیر کردنی لەنگەرگاکانی ئیسلام بەنێوی زریە کانا خولیان ئەخوارد، دارەمرواری کاتێ ئەم هەوالأنەی زانی بانگەوازی کرد و سپایە کی زۆری خستە رێ و خۆیشی سواری کەژاوەی زێرین بوولە کۆشکی «خەتات» بۆ بەرێ خستنیان هاتە دەرێ و بە دەیان قورئان خوێنی خۆش دەنگ و ئاوازیش لەم لاولای کەژاوەی دارەمرواری یەوە ئەڕۆیشتن وپڕ بە دەم قورئانیان ئە خوێند و ئەو ئایەتانەی والە بابەت جیهاد و پاراستنی نیشتمانە وە بوو، دو پاتیان ئە کردەوە، ئەم کردەوەی دارەمرواری وەها خەڵکی گەرم کردبو کە هەزاران کەس لەو موسڵمانانەوا سپاییش نەبون دەسیان دابووە چەک و بۆتاراندنی فە لە هێرشکارە کان کەوتبونە رێگا، دارەمرواری لە ناوکە ژاوە کە یە وە روی کردە خەڵکە کە، پێی وتن : ئەی سپایانی نە بەزی من، ئێوە بۆبەرگری لە خاک و ئاوی خۆتان هاتون و ناتانە وێ هێرش بەرنە، سەر کەس و ماڵ و سامانی ئەم و ئەو داگیر بکەن، هەڵبەت خودایش پشت و پەناتانە، دژو دوژمن لە خاکی خۆتان دەرکەن و بیان تارێنن. بەلاّم لەوە زیاتر کارتان پێان نەبێ چونکە ئێمە تەنیا بە حوکمی ئیسلام لە خۆمان بەرگری ئە کەین و بەس. ئێستا من بەرەو پێتەخت ئە گەڕێمەوە و چاوەڕوانم ئە گە رپێویست بێ بانگم کەنە مەتەرێز تامنیش شان بە شانی ئێوە بۆ دیفاع و بەرگری لە مافی ولاّت جەنگ بکەم، سەردارە کان کاتێ ئەم قسانەیان بیست یە ک دەنگ وتیان بژی: مەلە کە، ئێمە ئەچینە جەنگ و بە یارمەتی یەزدان موژدەی پیرۆزی و سە رکەوتنی خۆمان بۆ تۆ دەهێنینەوە، ئەم پێش بینیە بە راست گەڕاو دوای سێ مانگ و چەن رۆژسپای ئیسلام دوژمنە کانیان راونا، خۆیان بەدیل و ماڵ و دەسکە وتێکی زۆرەوە

گەڕانەوە، دارە مرواری فەرمانی دا دیلەکانیان بەبارمتەو خۆکڕینەوە ئازادکرد، یەکێک لەو جەژنانەی والەکاتی دارەمرواری دا باو بووە ئەوەیە، کاتێ لەمانگی ئاوریل وەمەی‌دا زریەی نیل ئاوی زۆر ئەبوو ئەهاتە سەر، دارە مرواری بە رەسمی فەراعینەی میسر سواری ئەسپێ ئەبو و وەزیری ئەعزەم هەوساری ئەسپی مە لەکەی ئەگرت بە دەسەوەو دە هەزار نێزە بە دەس و غولأمی کەمەر زێڕینیش بە پیادە لەبەر رکێفی دارە مرواری یەوە ئە ڕۆیشتن، پیاو مەزنانی سپایی ونیشتمانی بۆ رێز نانی مەلەکە بە پیادە ئەهاتن، هەندێ لەکارە کـەران و غولأمـانی دەرباری بە چە پکەگوڵ و مەنقەڵە عودەوە لەبەر جڵەو یدا ئە ڕۆیشتن.

دارە مرواری بە و هەمو شکۆ یەوە لەکۆشکی خۆیەوە تالێواری نیل ئەهات و چەپکە گوڵێکی بە رەسمی فەراعینەی میسر ئەدا، بەدەم ئاودا وپێشکە شی نیلی ئەکرد و لە ئەسپ دابەزی و مشتێکی لە ئاوی نیلی هەڵگوێزاو دوبارەکردیەوە ناو ئاوی نیل لەپاشان گۆرانی بێژان و خۆو ێژان دەسیان ئەکردبە مەقام و گوڕانی وتن و شمشاڵ وبلوێر لێدان و ژن و پیاووکچ و کوڕ بە شایی و رە شبە ڵەک،بەزمیان سازئەکرد، دارەمرواری لەکاتی گەڕانەوەدا هەزاران سککەی زێرو زێوینی بەو خەڵک و حەشیمەتە،ئەداکە لە لایەکی ئەو سککەیە دارەمرواری ولە ولای تریشی ملکة‌المسلمین هەڵکەندرابو. دارەمرواری وەک‌گشت بنە ماڵەی مەزنی ئەیو بی بەزمانی شیرینی‌کوردی لە تەک‌کوردە دەرباری‌یەکانا قسەی ئەکردو زۆری حەز لەداب و دەستوری نیشتمانی باو باپیری خۆی ئەکرد، نە وروژی ئەکردە جێژن، هەمیشە خۆیی بەوە رائەناکە کوردەویەکێک لەو شوێنە وارانەی سەردەم‌وکاتی پاتشایەتی دارە مرواری دانانی بیمارستان و خەستەخانە و نەخۆشخانەگەلی گشتیە،بە زمانی کوردی بەو شوێنەیان وتووە... بارستان‌کە ئێستاش لە میسرا بە بیمارستان دەڵێن: بارستان، لە پێش سەلاحەدین و دارەمرواری دا لە میسرا نەخۆشخانەی گشتی نەبووە، دارەمرواری بۆحەسـانەوەی نـەخۆش‌و پەرستـاری کردن لە لەشی بیمارانی هەژار و بێ ئەنوای میسر و شارەکانی تری ولأتە موسڵمان نشینەکانی ژێر فەرمانی خۆی دەستوری دا نەخۆسخانەگەلێی زۆریان سازکرد.

هەروەها رای‌سپارد تا هەندێ لە خۆشنوسانی ناوداری ئەو دەمە بـهێنن و مـوچە و دراویان بدەنێ تا ئەوانیش قورئان بنوسنەوەو بی نێرنە شار وگوندە موسڵمان‌نشینەکان‌،هێمان لە

مۆزە خانەکانی گەورەی ئوروپا و ئەمریکا قورئانگەلی دەسنوسی وەقفی دارەمرواری، سککەگەلی زەمانی پاتشایەتی ئەوئەبینرێ، دارەمرواری یەکەم ژنی کوردی موسڵمانەکە گەیشتۆتە پلەی پاشایەتی، دارەمرواری لەو پەڕەی سەر بە خۆیی و دەسەلاتا میری کردوە. موعتەسەم ئاخرین خەلیفەی عەباسی کە بەرزی و ناوداری دارەمرواری ئیەدی لەبەر حەسودی تا ئەوشوێنەی توانیبای کارشکێنی ئەکردو فەلەکانیشی لێهان ئەدا تاهێرش بەرنە سەر وڵاتە موسڵمانن‌نشینەکان‌و ئەویش هێرشی مەغۆلەکان‌بو. هەلاکۆخان موعتەسەمی عەباسی کوشت و لە ٦٥٦ کۆچیدا، دوایی بە خیلافەتی عەباسی هێنا و زۆرێ لە وڵاتە موسڵمان‌نشینەکانی وێران کرد، بە داخەوە لەکاتی هێرشی مەغۆلا دارەمرواری نەمابو، لام وایە ئەگەر ما با چلۆن فەلەکانی تێک شکاند مەغۆلەکانیشی ئەشکاند و ئەی تاراندن، تورانشا، کوڕی دارەمرواری لەسەر کار بوبەلام زیپک و نەبەزی و کارزانی و لێهاتویی دایکی خۆی نەبو. ئەمەبوکورتەیەک لەسەر گوزەشتی دارەمرواری ئەو ئافرەتە بەناو بانگەکوردە، کە برازای شێرکۆ بووەو لە رەسەن ورەگەزی سەلاحەدین ئەیوبی کوردستان بو، کە مێژوی جهان ئەو بە یەکێک لە ئافرەتانی بێ وێنەی جهان داناوەو زۆر لە ئیندیرا گاندی و تاچیر ژیرتر و بە دەسەلات‌تربو[1].

ژن لە روانگای قورئانەوە:- بایەخێ زۆری پێدراوە، بەلام شازاڵمە خۆبینەکان رەفتاریان بە قورئان نەکردوە، خواله ئایەتی ئەنفوسیدا فەرمویەتی (ومن آیاته اَنْ خلق‌لکم من‌انفسکم ازواجاً لتسکنواالیها) جا چونکا پێوەند لە نێو خاو و خێزاندا بە تایبەت، وە لە نێو هەموی ئینساندا بە گشتی نیازی بە جۆرێ جازیبە و کەششی دڵ و

---

[1]سەرچاوە: گۆڤاری ژنی رۆژئەژمارەی ۱۴ گوڵانی ساڵی ۱۳۴٦ هەتاوی و ۲۵۸۰ کوردی و ۱۹٦۸ زاینی و کتێبی ژنانی نامی ئیسلام و ئێران چاپی ساڵی ۱۳۳۸ هەتاوی، کتێبی باوی کۆمەلایەتی و مێژویی، گرشەی کوردستان لاپەرەکانیی ۲۳ تا ۲۹ ژمارە (۵) چاپی ساڵی ۱۳٦۰ هەتاوی و رێکەوتی ۱۹۸۱ز ساڵی ۲ تاران، کتێبی ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست چاپی ساڵی ۱۳٦۴ هەتاوی تاران لاپەرەکانی ۷۱۳ تا ۷۱۹، کۆواری ئاوێنە ژمارەی ۴ پە رەی ۴۲ تا ۴۷. کە باسی دارە مرواری: شجرةالّدر ملکةالمسلمین‌لە سروەی ژمارەی ۴۱ چاپی ۱۳٦۸ کە ئە حمەدبە گزاردە لەسەقزەوە بۆیی ناردوە، بەناوی ئەوەوە لەپەرەی ۱۸ تا ۲۱ لە چاپدراوەو دوایی ئە وهەڵە لەیەکێ ژمارەکانی سروە راست کراوتەوەو (شەپۆل).

دەرونەوە هەیەچ لەباری ئەنبوژەنی یامەعنەوی، ئەوەیەکە خواله دواییدا فەرمویەتی (و جعل بینکم مودة و رحمه) مەوەدەت و رەحمەتم له نێو ئێوەدا، دانا، ئەوسا بۆ دوپاتەو تەئکید فەرمویەتی (ان فی ذلك لایاتٍ لقوم یتفکرون) سەرنج راکێشەکە قورئان لەم ئایەتدا ئامانج و هەدەف لەژن هێنان یا شوکردن، سوکنایی هاتن و ئارامشی له بەرچاوگرتووه. نەک دیلی و کارەکەری ژن، قورئان بەتەعبیری پرواتای (لتسکنوا) مەبەست گەلێکی زۆر گرینگی راگه یاندوه، وێنەی ئەم واتایە له ئایەتی ۱۸۹ سورەی ئەعرافیشدا هاتووه (هو الذی خلقکم من نفس واحدة و جعل منها زوجها لیسکن الیها) به راستی وجودی ژن و مێرد بەو تایبەتیانەوە کەخوافەرمویەتی کە ئینسان هۆی سوکنایی و ئاراوقاراگرتنە، دیارە ئارامش خۆی له ژیاندا یەکێکە له مەواهیبی گەورەی خوا، وەئەم ئارامش و سوکنایی هاتنە، لێرەوەیە، کە ئەم دوانە موکەمیلو تەواو کارەوەی یەکترن و هۆی خۆشی و شادی و گەشەو پەروردە کردنی یەکترن، هەر یەکە بێ ئەوی دیکە ناتەواوە، داماوە، دیارە ئەوانەی خۆیان بە رەبەنی دەهێلنەوە، نیشانەی راوەستانی پلەی پیگەیشتنیانە، وەکاتێ ئینسان له (رەبەنیەوە) بییەوێ بچێتە نێو ژیانی خاوخێرانیەوە، شەخسییەت وکە سایەتێکی تازە پەیدا دەکاولەکۆڕ وکۆمەڵدا هەست بەبەر پرسی دەکاو تەعادولی رۆحی بۆ بەدیدێ، چلە باری رۆحی و چلە باری‌لەش ولارەوە و چلە روانگای تاکی یاله باری کۆمەلا یەتیەوە، سوکنایی دیێ و خۆی لە ژیاندا، بەشە ریکی ژیان لە دەردو رەنج و خۆشی و ناخۆشی کۆڕ و کۆمەڵ دەزانێ. جائەگەر جوان بیر بکەینەوە، دە زانین کورد چبەر لە ئیسلام و چ دوای ئیسلام کە بە دڵ و بە ئیختیار دینی ئیسلامی وەر گرتووە، لە کۆڕ و کۆمەڵدا خۆی بە بەر پرس زانیوە و خزمەتێ زۆری بە فەرهەنگ و تەمەدون و شارستانیەت کردوە، کە مێژو شایەدە و کوردزاتەن بۆژن و کچ رێزی داناوە و ژنی بە شەریکی ژیان لە خۆشی وناخۆشی خۆی زانیوە، بەلام دراوسێبون لەگەڵ سوڵتان رەشادی تورکی وەسمانی و ناله پیێپان (نادرشای هەوشار)

وجیرانە زاڵمەکان لەنێو نەتەوەی کوردیشدا شوێنی داخست وە کە سانێ پەیدابون بە

بێ ڕێزی بڕوانەژنان، جاکاتێ ئەم خووە نامۆو ناشیرینو ناشیاوە خەریکو خۆبخزێنێتە نێوکورد، ئەوەبو گەورەزاناو شاعیران و پیاوانی ئاینی و موسلیح و دڵسوزی وەک مەلای گەورە و حاجی قادر و گۆران و بێکەس وقانیع بە گژئەوخووە نامۆو ناشیرینەداهاتن وبە دژی ئەوباوە،نامۆیە کەوتنە ملە بە ملانێ کردن، کاتێ دیان کچی کورد لە مافی کۆمە لایەتی، رامیاری ئابوری، بێبەش کراوە و چاویان لە خوی سوڵتان رەشاد و نالە پێ پان کردوەو لە نێومالْ و خێزاندا، وەکو کوڕ تەماشای کچ ناکرێ، تەنانەت شوکردنیشی بەدەست خۆی نییە و لە هیچ دەرد و مەینە تێکدا هاواری کچ بە هیچ کۆی ناگا، مەلای گەورە لیان بە جواب‌هات و ئێستالە سەر ئێمە بە تایبەت لەسەر روناک بیرانو رۆحانیان پێویستە بەپێی قوڕئان و بەپێی خۆرسکی ئیسلامی و ئینسانی لەگەڵ ئەم خووە نامۆ و ناشیرینە ملە بەملانێ بکەین و ئیجازە نەدەین کچ‌ژن بەژنەی پێ بکرێ و ئەبێ بە کچ و ژن مافی قوڕئانی پێبدرێ وە بە پێی فەرمودەی (طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة) ڕێگای سەر کەوتن و پێگە یشتنی زیاتر و ڕێگای خوێندن بۆ کچانی کورد باشتر خۆش بکەین تاژن کە نیوەی کۆمەڵە دوانە کەوێ، دیارە ئە گەرژن و کچ لە کوردەوارێدا دوابکەوێ وەک تائێستا خوی سوڵتان رەشادو نالە پێ پانیان‌فێرکردین تاکۆڕو کۆمەڵگای کورد لەکاروانی عیلمو زانین و هونەری رۆژ زیاتر، دوا بکەوێ جابۆئەوەی نەتەوەی کورد دوانە کەوێ وبەڵکو پێشکەوێ، ئەبێ بکۆشین ژن و کچ لە کوردەواریدا باشتر پێشکەوێ تاکۆمەڵگای کوردەواری سەر کەوێ وپێشکەوێ[1].

حەیران خانم دونبەلی بنە ماڵەی دونبەلی وەکو (مەفتون) عبدالّرزاق دونبەلی و بەها ئەدین دونبەلی و مەزنەکانی تری بنە ماڵەی دونبەلی هەموڵەخۆو گوندەکانی لای خۆ بون هەندێ لایان وایە حەیران خانمی دونبەلی لەتەورێز و هەندێ تریش لایان وایە لە (نەخجەوان) لە دایک بوە کە

١- گرشەی کوردستان ژمارەس - ١- ساڵی - ١- پەرەی ١۴ چاپی ١٩٨١/٣/١ز -و٢٥٩٣/١٢/٣٠ کۆ رەشەمە (پوڵان) ١٣٥٩ی هەتاوی تاران (شەپۆل). من (شەپۆل) لە ژمارەی ١- گرشەی کوردستان کە لە ١٩٨١/٣/١ی زاینی لە چاپ‌درا و بلاّو کرایەوە، بۆ ئەوە کوردەواری را چڵە کێنین کە خوی بێگانە و نامۆو ناشیرین سەبارەت بە کچ و ژن لە خۆمان دور بخەینەوە و ژن‌بە ژن بە کچ نە کەین و ڕێگای تەرەقی بۆکچان لە بەرچاوبگرین شیعرەکانی قانیعمان بلاّو کردەوە کە دەردی کچ‌لە کۆرو کوردەواری‌بن دەس سوڵتان رشاد و حاکمە نامۆو زاڵمەکان لەو بارو بابە تەوە نیشان ئەدا.

دوای پەیمان نامەی تورکومان چایی لە نەخجەو انەوە گەرا ونەتەوەو کەریم خانی باوکی حەیران خانم گوندی (خانەقای سوری) لای ورمێی لەلایەن نایب‌السلطنەوە پێدراوە، بەلأم دەسگیرانەکەی حەیران خانم نەی توانیوە بگەڕێتەوە بۆ ئازربایجان و لە ئاکاما حەیران خانم لە دەردو سۆزی دوری دەسگیرانەکەی چەن غەزلی زۆر جوان و پڕواتای دانا وەو زیاتر لە ٨٠ سالْ ژیا وەوگۆیا تا رۆژگاری شا ناصرەدین قاچار ماوە. ئەمەش غەزەلێک‌لە حەیران

بر محفل خود راه مده اهل هوس را — در دور شکر، دور برانند مگس را
گلزار که از روی گل ماه تو خالی است — خار است به من با تو کنم میل قفس را
صد وای به حال دل آن کس که نداند — از ناله مرغان چمن بانک جرس را
فریاد که نادیده رخ یار خودم بست — آه دل برگشته بەمن راه نفس را
حیران، به فدای تو بران مدعیان — خوبان نگذارند به محفل همه کس را

هێمان:

خواهم به تو ازغم نهانی — بنمایم شرح داستانی
روزی زقضای آسمانی — دل را به هزار مهربانی
بردازکف من جهان جانی
مشهور جهان خردەبینی — غارتگر جان به نازنینی
در فهم و کمال به قرینی — خورشید جمال ومه جبینی
شیرین سخنی شکر دهانی
هم خور مراد و هم ملک خود — گنجینه جمال و مارگیسو
نسرین بدنی و عنبرین بو — غارتگر جان به خال هندو
با چشم سیاه جان ستانی

ناوی هەندێ لە ناو داران دونبولی:

دوبنولیەکان لە سالی ٦٠٧ی مانگیەوە لە شامەوە هاتونەتە هەرێمی سەکمەن ئاواکە بەعیسا دونبولی بەخشراوە،لە پاشان چونەتە چورە ـ قەلأی سمیران، لای چورەس، قەرە زیائەدین، جێگای دێی بستام یا (بهستان) بە قسەی ئەولیا چەلەبی دەسیان کردوە بە حوکومەت

کردن ـ دونبولەکان لە کوردانی یەزیدین: یەزتە، یەزەد کە لەئاوێستادا بەواتای فریشتەو پەری هاتووە ـ دونبولیەکان لەگەڵ سەلاحەدین بون و دوایی هاتونە لای خۆ، لە ١٩ ربیع الثـانی ١٠١٢ی مانگی کە لە تەورێز پاشای تورکی عوسمانیان دزی و بردیـانە (نـیک پـەی) لای زەنگان بولای شاهە باسی سەفەوی، سەلمان بەگ: سوڵتان سوپاشی دونبولی بووە حاکـمی سەلماس و چورەس، چون خۆ بەهوی عوسمانیان وێران کرابو، سەلمان بەگ کوری شاوێردی و نەوەی حاجی بەگی کوژراولە ٩٥٥ی مانکیدا ، سەلمان بەگ لە١٠٣٤ بە ملاوە کە شاهەباس مرد بۆ ماوەی ٢٢ ساڵ حوکومەتی کرد تا لە ١٠٤٠ دامردو جەمیشد سوڵتانی مامیشی بووە حاکمی مەرەند ـ یا عبدالرزاق دونبولی کەلە ١٢٤٣ وەفاتی کردوە و کتێبی (ریاض الجنه و تجربة الاحراری) نوسیوە و شاعیر بوە ـ یا بهاءالدین محمدبن عبدالرزاق دونبولی کە تاریخی د نابلەی نوسیوە و نوسخەی خەتی ئەوە لەکتێبخانەی میلی تەورێز بە ژومارەی ١٧٩٩ هەیە ـ یافەقیر ـ ی کوری حوسەینعەلی دونبولی لە ١٢٧٣ دا ئەمیش تاریخی دنابلەی نوسیوە ـ یـا حوسەین خان دو نبولی کە ئەمیش تاریخی دنابلەی نوسیوە.

لە ١٠٤٩ کە پەیمانی قەسر ـ ی شیرین لەنیوان شاسە فیو پاشای عوسمانی مۆرکرا گرینگی چورەس کە لە زەمانی سەلمان سولتان دونبولی دەسی پێکرابو لە دەورەی ئەیوب خان و مورتە زا قولی کوری زیاتر گرینگی پێدراو بوە ناوەندیی بازرگانی، نەجەفقولیخان ـ خوداداد خان ـ جەعفەر قولیخان ـ ئەمیر ئەرسەلانخان ـ مەحمودخان خاوەر ـ شەهبازخان قورساول باشی ـ محەمەد سادقخان ـ سولەیمانخان کوری حوسەینقولیخان ـ نە جەفقولیخان ـ خانم حەیران دونبولی، صاحیب دونبولی، شەوقی تەورێزی دونبولی، کورانـی عـبدالرزاق دونبولی: (بهاءالدین ئاغا، حاجی محەمەداغا، عەلی کە ناز ناوی: غەریب بوە، مەحموداغا) ـ دونبولیەکانی شاخەی کاشان: لە شەوالی ١٢١٨ی مانگی کە روس عەروس، شاری گەنجەی داگیر کرد شەری روسیەی تە زاری و ئێران دەسی پێ کرد، شاری خۆی کە بوکی شارەکانی ئێزان بوو ئەحمەدخان دونبولی سازی دابو، ولە ١١٧٠ قلای خۆی بۆ خۆی ساز کردبو کە چوار دەروازەی هەبو: (دەروازەی چورەس، شوراب، ئە ستەنبوڵ، حیبابان) کە بە هۆی روس لە ناو

چو و خراپ کرا ـ ئەمەش ناوی هەندێ لەو ناو دارانە: ئەمیر خـان سـەردار ـ حـاتەمخان ـ ئیسماعیل‌خان لەک، ئیبراهیم‌خان، مەتەب خان، ئیمامعەلیخان ـ حەسەنعەلیخان ئاجودانباشی ـ حاجی میرزا ئاقاسی، حاجی میرزا عەبدوللاً ـ میرزا ئەحمەدخان، نەجەفعەلیخـان، مـیرزا جەبار نازم مەهام، سەد دەلە، مومتاز مولک، موفەخە مولمولک، عەلائو سەڵتەنە ـ (شە پۆل)[۱].

ئەبوبەکر (محەمەد) نەقاشی موسلی

ئەبوبەکر (محەمەد) نەقاشی موسڵی، کوڕی حەسەن کوڕی محەمەدکوڕی زیادکوڕیی هارون کوڕی جەعفەر کوڕی سەنەد موقری. ئەم زانا پایەبەرزە بـێجگەلەوەی کـەلەهونەری نەقاشی دا زۆربا هونەروناوداربوە، لە زانست و زانینی تەفسیری قورئان وزۆربەی زانستەکانی دینیی زۆر ئاگادار بوەوئەم کتێبا نەشی نوسیوە: ۱ ـ شەفای صدور لەتەفسیری قورئـانا. ۲ ـ ئیشارەلەواتا کردنی غەریبی قورئانا. ۳ ـ موضیح لەواتای ئایەتەکانی موتەشابیهدا. ۴ ـ ئەبواب لەتەفسیردا. ۵ ـ ارم ذات العماد. ۶ ـ ضدالعقل. ۷ ـ مەناسک. ۸ ـ فهم‌المناسک. ۹ ـ اخبـار القصاص. ۱۰ ـ ذم الحسد. ۱۱ ـ دلایل النبوه. ۱۲ ـ موعجەمی کەبیر. ۱۳ ـ موعجەمی صەغیر. ۱۴ ـ موعجەمی ئەوسەت لە بابەت ناوی قُورئانّ وقە رائەتی ئەوانەوە. ۱۵ ـ سەبعەی کەبیر. ۱۶ ـ سەبعەی صەغیر ـ ۱۷ ـ سەبعەی ئەوسەت. لەگێرا نەوەی فەرمودەدا، زۆرگۆی نـەدا وەتـیّ، زۆربەی ئەوفەرمودانەی کەلە تەفسیری خۆیدا نەقڵی کردون صەحیح نین.

ئەم زاناگەورە کوردە لە ساڵی ۲۶۵ کۆچی مانگی لەدا یک بوەو لە ۳۵۱ لە سێوەمی مانگی شەوال داوەفاتی کردوە.

ـ۱
کۆواری‌نیشتمان بلاّوکەرەوەی بیری ژێ ـ کاف ژمارەی ۳، ۴ ساڵی یەکەم سەرماوەزور یێبەندان ـ ی ۱۳۲۲ ی کۆچی هەتاوی کەسەر دێرەکەی بەم ئایەتەیە: (نَصْرٌمِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِیب وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِین) دەس پێي ئەکا. بەناوی ژنێکی بوێژی کورد (حەیران خانمی دونبەڵی) برە شیعرێکی ئەو ئافرەتەی بەزمانی فارسی لە پەرەی ۲۹ و ۳۰ لەچاپ داوە. بروانە کۆواری نیشتمان تەموزی ۱۹۴۳ و مایسی ۱۹۴۴ ی زاین، زمانی حاڵی کۆمەڵەی ژێکاف کە ما مۆستا دوکتور جەماڵ نەبەز بەبۆنەی تێپەر بونی چل ساڵ بەسەر ئەو کۆوارەدا لەتەموزی ۱۹۸۲ زاینی بە بـەرکول‌و لیـێکوڵینەوە لەچاپی داوەتەوە (شە پۆل).

□ هە،یاس بە سوڵتان مەحمودی وت: سێ کۆگا خۆڵ بکە بەسەر ئەمکەسانەدا: ١ـ بەسەر ئەوکەسەی کە پشت بە حاکم دەبەستێ. ٢ـ بەسەر ئەوکەسەی بیرو باوەڕی بە بێگانە هەیە. ٣ـ بەسەر کەسێکدا کە بڕواو باوەڕ[redacted]هەیە.

□ کۆواری گرشەی کوردستان لە ١ مارسی ١٩٨١ی زایینی و ٢٠ ڕەشەمە (**پۆلان)ی ٢٥٩٣**ی کوردی و ١٣٥٩/١٢/٢٠ی هەتاوی،لە تاران تا ٩ ژمارەی لێچاپ کراوەو بڵاوکراوەتەوە - شەپۆل.

□ **٭ مامۆستا پیرە مێردی نەمر ٭**

وا دوا بە دوای یەک کۆچیان کرد ئاوڵ
تەنها من ماوم پێم ڕۆ چۆتە گڵ
یاران بە پەڵی دەورانێ دوژمن
بڵاو بوونەوە وەک خەیاڵی من
تۆزی دوای کۆچی ئەوان دیارە
بەو تۆزە چاوی دڵ بێ قەرارە

شوێن هەوارگەیان کوچک و کەڵەکە
بەردی پڕ دەردی دەشتی فەلەکە
ئەو بەردە ڕەشەی کوچکی ئاگردان
هەم بەختی منە و یادی هام فەردان
بەوە تەسەلای دڵی خۆم ئەدەم
کەوتومە دوایان بە ماوەی زور کەم
ڕۆین باشترە لە زویری وزاری
مەرگ لەگەڵ ئاوڵ جەژنە و کەیفداری

کابان و ژیان

چیرۆکی چارەنووسی: «کابان و ژیان» لە کوردەواریدا ئەگەر ماڵێک پاک‌و خاوێن بێ دەڵێن خێزانی «کابانە»، ئافرەت و کابانی چاک و بە مشور، هۆی بەختەوەری، میردو خاو، خێزانە، ئەم چیرۆکە لە نێو کوردانا زۆر باوە، بەتایبەت لە نێو ئافرەتانا. زۆر بۆ یەکتری دەگێڕنەوەو تەنانەت میسالیشی پێ‌دێننەوە ئەڵێن: «ژیان تا پریخانی ژان»لە ماڵا بو،نانی بدۆێ: نەدەگەیی، کاتێ «کابان» هاتە ماڵی بوو بە ماڵ، دەسی بۆ هەرچی دەبرد، هەی بوو و بە دەسیەوە دەهات «کابان بوو بە هات بۆ ژیان» نەهاتی لەسەری لاچو. دەڵێن:

پیاوە فەقیرەیەک هەبووە، نێوی «ژیان» بوو، ژنێکی هەبووە نێوی «پەریخان ژان» بووە زۆر دەس بڵاو،نەزان و ناکاسب بووە، ئەو پیاوە تاقە کەرێکی بارە بەری هەبووە،کاروکاسبی پێوە دەکرد، هەموو رۆژێک ئەوکەرەچڵو بەڕ دەکرد. جاری وا هەبوو لەبەر ئەوە،کەرەکەی ناوە کەرێژ نەکات،لە بنەوە لوری لێدەکردو بە کەژ و جوان تەنگی ئەداو دوای بەرقەنەخواردن،روی دەکردە بێشەو جەنگەڵ، بارێکی دار و چیلکەو شتیوا بار دەکرد و دەی‌هێناوە، دراوسێکی دارای هەبوو، هەموو رۆژیک لە پەنجەرەی نوهۆمی دوهەمی ماڵەکەیانەوە،چاوی بەو پیاوە فەقیرە دەکەوت، تەماشای دەکرد، وا هەموو رۆژێک بەم جۆرە ئیش دەکات و دەچێ باریک داردێنێتەوە، رۆژێکیان لە پیاوە فەقیرەی پرسی خاڵە، تۆ هەموو رۆژێک‌بارێ دار دێنیتە بازاڕ تۆ باری، بە چەن دەفرۆشی؟ پێم بڵێ چەن منداڵ و نانەخۆرت هەیە؟ ژیانی نەداریشی وتی: باری ئەدەم بە دە سکەو بەم پارە نان و خۆراک و پێداویستی ژین‌ی خاو، خیزانمی پێ دابین دەکەم، بەڵام هەر نەمر و نەژی، وە شەش نانەخۆرم هەیە، پیاوە داراو پوڵدارەکەش دەسی بردو پارەیەکی بە «ژیان» داو وتی: ها ئەم سەد سکە بگرە تا دە دوانزە رۆژێک مەچۆ دار هێنان، بۆ خۆت پشویەک بدەو بڕێک بحەسێوە. «ژیان» ئەو پارەی برد و دایە دەسی پەریخان ژانی، خێزانی،وتی: ها ئافرەت، ئەم سەد سکەیان بە من داوە، بۆ ژینی دە رۆژمان بەسە و لەو دە رۆژانەدا ناچمە جەنگەڵ و دارهێنان، ئەبێ دەسی پێوە بگری،دو رۆژ رابورد بۆ رۆژی سێهەما، تەماشای کرد، پەریخان «ژان» شتێکی ساز نەکردووە، ژیان روی تێکرد و وتی: ئەرێ! ئەوە بۆچی ئەمڕۆکە شتێکت ساز نەکردووە، ئەویش

وتی: ژیان، پارەکەمان تەواو بووە، ژیانیش تورە بوو، وتی: ئافرەت چ دەڵێی؟ ئاخر من دوێنێ سەد سکەم پێدای و رامگەیاند، نابێ تا دە رۆژی دیکە بچمە جەنگەڵ و دارهێنان،کوێرا ئەو هەموو پارەت خوارد، بەڵام دیتی چاری ناچارە کەرەکەی وە پێش خۆی داچوو بۆ ناو بێشەو جەنگەڵ تاکۆڵەدارێک بارکات و بیهێنێتەوە و بی با بیفرۆشێت پیاوە، داراو پارەدارەکەی دراوسێ، ژیان تەماشای کرد وا ژیانی نەدار بەرەو جەنگەڵ دەڕوا، «کابانی» کچی پیاوە پولدارەکەیش لەو نیزیکانە راوەستا بوو، مرۆڤە پوڵدارەکە هەرای لە ژیان کرد و وتی: کابرا تۆ بەڵێنت نەدا تا دە دوانزە رۆژی دیکە نەچیە جەنگەل؟ مەگەر من سەد سکەم پێ نەدای بۆ ئەوە ژینی خۆتانی پێ دابین کەن و تۆلەم ماوەدا پشویەک بدەی؟ ژیان هەناسەیەکی هەڵکشا و وتی: «پەریخانی ژانی» خێزانم وتی: پارەکە تەواو بووەو هیچمان نەماوە، چارم ناچارە، دەبێ برۆم داربێنم و بیفرۆشم، پیاوە پارە دارەکە وتی: کوێرا نرا ندی و وتی: وەک دەڵێی ئێوە «حەفین» هیچ بەرگەتان ناگرێ - «کابان» وتی: بابەگیان لە ژیان قەڵس مەبە، ژیان بێتاوانە، پەریخانی خێزانی «کابان» نیە! ماڵداری نازانێ، مەگەر نەتبیستوە دەڵێن: پیاو فەعلاو ژن بەنایە، بابی «کابان» تورە بوو وتی: پیاو کەم دەسەڵات و بێکارە بێت ژن چی لێدەکات، یانی تۆ «کابانی» ئەوە تۆم دا بە ژیان و برۆ بزانم چلۆنی دەکەیە ماڵ و دارای دەکەیت، «کابان» کە وای دی وتی: بابە! نەدەشیا، لەسەر قسەیەکی پێشینان وام لێ بکەی، وا بە سوکی و چروکی بم دەی بە شو، بەڵام مەرج بێت کارێک بکەم تو ئاو بە دەس «ژیانا» بکەی؟ وتی: تۆ ئێستا لە تەک «ژیانا برۆ»، ژیان زۆر بە دڵ و داو و قەدر و حورمەت دەسی «کابانی» گرت و بردیەوە ماڵێ و بە دایکی وت: دایەگیان ئەم ئافرەتە کابان و جوانە بووەتە خێزانم تا لە ماڵێدا شارەزا دەبێت برێکت هۆشی پێوەی بێت. بی‌پارێزە. دایکی وتی: رۆڵە تۆ ژنێکی دیکەت هەیە، تۆ تا ئێستا‌ت پێ بەرێ نەدەچو، ئەمجار بون بە دو، دەڵێن: گوریس بەیەک لا، نەگیێتەوە، بە دولا چلۆن دەگاتەوە؟ ژیان،پەریخانی خێزانی هەوەڵی لە ماڵ دەرکرد، چون دەیزانی «کابان» هەم جوانەو هەم کابانەو هەم بە ئاوە زو بە مشورا بەراستی «کابان» زۆر شارەزاو کابان و بە پوخت و پەز و بە کردبو،شەش هەیوی، تێنە پە ری، ماڵی ژیان پڕ بوو لەشت و مەک، ئەونەیان شت زۆر بوو، نەیاندەزانی لە کوێ خەن، هەر ئەوەنەیان مابوو کۆڵەکەو ستونی ماڵەکەیان ببێتە ئاڵتون و زێڕ، پاش ساڵ و وەرزێک «کابان» روی کردە «ژیان» وتی:

پێم خۆشە شەوێک بابم داوەت کەین، ژیان سەرتاپا جل و لباسی تازەو نوێی لەبەر کرد و خۆی رازاندەوە و چووە لای باوکی «کابان» وتی: تۆمان بۆ شێو خواردن بانگ هێشتن کردووە، بێ زەحمەت وەرە! با بچینە ماڵی ئێمە میوان بە! دی زاواکەی پاک و خاوێن و لباسی جوان و تازەی لە بەرایە، لە دڵەوە لای سەیر بوو و تی: باشە، خۆی خڕ کردەوەو هەستا لەگەڵ ژیان کەوتە رێگە، چونە ماڵێ، تـەماشای کـرد ماڵێکی بەرێ و شوێنان هەیە و لە هەموو شـتێکا تـەسەلن، شـتیان زۆر ومشـەیە خۆراک و نانیان هێنا، دیتی مەجموعەیان وەک مەجموعەی شایان وایە، دوای نان خواردن ئافتاوەو لەگەنیان هێنا، دەسیان بشۆن، ژیان دەسی دا ئافتاوەکە ئاو بکا بە دەس خەزوریا و بیشوا، بەڵام نەیهێشت، ژیان بەلایێ زۆرو بەلایێ خوا شێت و بە سوێند و تەلاق ئاوەکەی کرد بە دەس خەزوریا، ئەمجار خەزوریشی سـوێندی خوارد دەسی دایە ئافتاوەکە تا ئەویش ئاو بکا بە دەسی «ژیان»ی زاوایا و ئەویش دەسی بشوات و روی کردەژیان،و تی: تۆش وەک من وای و لە تەمەنی مـنای، ئافتاوەکەی هەڵگرت و ئاوی کرد بە دەسی «ژیانا» لەو دەمەدا «کابان» کچی پیاوە داراکەو خێزانی ژیان هاتە لای باوکی و وتی: بابەگیان چلۆنی؟ لە بیرتە،وتم:دەبێ کارێ وا بکەم ئاو بکەی بە دەسی ژیانا، خۆ مەرجی خۆم بردەسەر، بزانە ماڵ بە ژنەوە، ئاوەدانە. ژن دەبێ کابان و ژن بێت، نابێ ژان بێت، لێرەدایە پێشینان وتویانە: ژن دەبێ ژن بێت، نە «ژان» یانی ژن دەبێ وەک من کابان و ژن بێت، نـابێ وەک پەریخان «ژان» بێت•

بەشە جیاجیاکانی قڵافە:

بەشە جیاجیاکانی قلافە (ئێسکلێتی) لەش‌ولار قەدو باڵای ئێمە بۆوێـنە ئێسکـی سەر، دەم، چاو، مل‌وسوکروگەردن و ... چوار چێوەیێ کە لەش‌و لاری مرۆڤی راگرتۆوە و بیچمی پێ‌داوە، ئێسکلێتی لە شمانە، ئەگەر بەدەنی ئێمە ئێسک بەندی نەبوایێ، هیچ کارێکمان لەدەست نە دەهات، شل، وڵ (وڵوڵە) دەبوین، جا لە شوێنێ،دەکەوتین، بەڵام ئێمە ئێسک بەندیمان هەیە، کە لەئەنداکانی نێوەوە پارێزگاری دەکا و دەیان پارێزێ، بۆوێنە جمجمە لە مێشک، قەفەزەی سینگ، کەدڵ و سیپەلاکەکانی گرتۆتە باوەش و دەیان پارێزێ، ئێسکلێتی ئێمە لە ۲۰٦ تیکە ئێسک ساز بوگە، کە بە تێکرا (۱۴) لەسەد وەزنی گشت بە دەنە، ئێسکەکان سوکن، بەڵام زۆر قەوی و پتەون، تەنیا سـی‌لەسەد لە بافتی ئێسک زیندون، ئەوانی دیکە مردون، هەر ئەو بافتە مردوانە، بونەتە هۆی سفتی و زمختی و سەختی ئێسکەکان، ئەگەر لە تەک بەشەکانی نێوەوەی لەشمان ناسیاو بـین، باشتردەیان پارێزێن و کەڵکیان لێوەر دەگرین و چاکتر لەکشگیری خۆرسکو بەدیها تووەکان رێز دەگرین (شەپۆل).

کێلەشین، ئەشنە یا شنۆ

لە (هاڵدی)یەکان بەردە هەڵکەنراوەی کێلەشین کە بە خەتی مێخی (بزماری)یە لە باکوری شنۆ لە کێوێک هەر بەو ناوە ماوە. بێژەی کێل، لە کێلی قەبر گیراوە، کێل: بڵیند، بەرز، بەردی سەرین و خوارووی قەبر، جوانچاکی، بالابەرز، نیشانەی کەوشەن، سەرداری عێل، پێوانەی دانەوێڵەو... شینیش بە واتای کەوگ، بە رەنگی ئاسمان، سەوزی تۆخ، شەپۆر، بەربینگ گرتن، فیعلی رابوردوی چوون، ئەوان چوون: رۆیشتن، هاتووە. بڵیندی کێلەشین لە قەدی پیاوی مامٍ ناوەندی بەرزترە، ئەم بەردە، کە بە رەنگی کەوگە لە بەردێکی رەشی چەن لاو رەنگ کراو گیراوە، کاتێ پتەی لێدەی دەزرینگێ و دەنگی جورێ مس و ئاسنەواڵە ئەدا. لە ساڵی ١٣٢٧ی هەتاوی برایە مۆزەخانەی شاری ورمێ، هەرچەند لە نێوان ئێران و عێراق لەسەر ئەوە دەمەقاڵەیەک روی دا، چونکە ئەیانوت کێلەشین نیشانەی کەوشەن و سنورە.

لە سەتەی نۆ(٩)ی بەر لە زاین دەوڵەتێک بەناویی (هاڵدیا) هەبووە کە ئاشۆریان بە (ئورارتو یا ئوراشتو) ناویان بردووەو لە عیبریشدا بە (ئارارات) ناوبراو،و یونانیانیش بە (الارودی، خالدوی و خالدایوی) یادیان کردووە، جا کەوابێ ئارارات گۆڕدراوی خالدی‌یە «خلدیە: ئورارتویا «وان» عیبری ئارارات: مەملەکەتی قەدیم لە نزیک زەریای وان لە باکووری ئاشوور، لە حودودی ١٢٧٠ تا ٧٥٠ بەر لە زاین بەردەوام بووە. یەکەم کەتیبەیەک کە لەوە بەدەس هاتووە لە زەمانی شەلمنسرا شای ئاشورە کە بە هێرشی سکاو ماد - ەکان تیا چون. دوکتور یاسەمی لە تەوجیهی قسەکەی خۆیدا بۆ ناوی (خالدیا) دەڵێ لە نزیک تەرابوزان لە زەمانی دەوڵەتی بیزانسدا شوێنێ بەناوی (خالدیا) هەبووە کە شاری خەلات: (ئەخەلات) نیشانەی ئەوە، تەنانەت لە قەفقازیشدا نێوی ئەم تایفەیە هەیە، بە کورتی بڵێین: یەکێ لە تیرەی کەڵهور بە (خالدی) ناو ئەبرێ و هەیە.

زۆر دوور نەرۆین بێژەی (هر): هەر - و (هرد): هەرد - و (ئەل) لە (ئەوێستا) دا بە واتای (کێو)ە، هەروەک لە «البرز» کە بە واتای کێوی بەرزە (ال + برز) یا الوند یا ئاربەربا، ئارمورده (نێوی دوو کێون لە بانە) هەروا بێژەی (ئەرمەن) ئەمە لە زوانی کوردیدا بە شێوەی سەرەتای خۆی: (هر)و (هرد) ماوەتەوە، هەروەک ئەوە

ئەگەر لە گوند، لە یەکێ پرسیار بکرێ لە کوێ بووی، دەڵێ: «لە هەردێ بووم» یانی لە کێو و کەژ بووم.

ئارارات ئەبێ لە ئارا: (هرا)و (راد - یارات) لەم دوو بەشە بەدی هاتبێ کە بە واتای کێوی بەخشەرو دەهەندەیە، جا هەر بوێ عەرەب ئەوەی بە (جبل الجودی) وەرگێڕاوە، (واستوت علی الجودی - سوورەتی هوود، ئایەتی ۴۴). ئەو کێوەی کە گەمی نوح لەنگەری لەسەر گرتووە، جا کەوابێ (هالدی) هەر (هَرْدێ) یا (الدی)یە کە بە واتای کوێستان و کێونشینە، (ئورارتو)یش هەر ئەمە دەگەینێ و بێژەی (ئارارات) هەر وەک لێکۆڵەران وتویانە کە بێژەیەکی عیبری‌یە، نابێ وابێ چونکە نفوزو رەخنەی فەرهەنگی یەهود (جولەکە) لە ئوروپا زۆربەی واژەی مادو کورد و ئێرانی بردۆتە بەر ناونیشانی عیبری، کەیەکێ لەوانە هەر ئەم واژەو بێژەی ئارارات، هالدی یا هلدی یا هەردێیە.

یەکەم کەس کە ئەم کێلەی بە دنیا ناساند، شولس Schulz یەکێ لە کۆنەناسانی ئەلمانی بووە کە بەداخەوە، کوژراوەو روونوسێ کە لەو کێلەی هەڵگرتبوو، تیا چووەو نەماوە، چەند ساڵ دوای کوژرانی شولس، راولینسن Rawlnson دۆزینەری ناوداری بێستون کە ئینگلیسی‌یە بەشێ لە کێلەشین، ئێستاماژ، کۆپی ئەکا، لە ساڵی ۱۶۵۲ی زایینی خانیکیف Khani Koff لەو کێلە قاڵبگیری ئەکا، بەڵام دوای ماوەیەک تیا ئەچێ.

لە ساڵی ۱۸۵۸ - بلاو Blau لەو رونووسانەی تا ئەو سەردەمە ساز درابوون، کۆزیلکەیەک لای خۆی کۆ دەکاتەوە، کە بەداخەوە لەگەچ ساز درابوو، لە نێو باردا وردو خاش ئەبێ، بەڵام لە دواییدا A.H.Sayee لەسەر ئەو گەچە، وردانە، کار ئەکاو بیروڕای خۆی لە بابەت کێلەشینەوە دەرئەبڕێ.

لە ساڵی ۱۸۵۸ تا ۱۸۹۰ی زایینی ژ.دێمورگان، لە گوندی هیێ هیق Heq-ەوە، دەچێتە سەر گەردنەو کەلی کێلەشین و بە وێنەی ئێستاماژ، وێنە لە خەتە مێخی (بزماری)یەکانی هەڵ دەگرێ، لە دوای ئەو، هیربیرت M.Herbert بەرپرسی پینەو پەرۆکردنی مۆزەی مرۆڤ ناسی ترکادرو Trocadero لەسەر ویستی دێمورگان لە روی ئێستاماژی ئەو بەگەچ قاڵبگیری خەتە مێخی‌یەکان، بکا بەمجۆرە بۆ یەکەمجار قاڵبگیری‌یەکی تەواو لەو خەتانە، دەکرێ، ئەو خەتانە بە ز مانی ئاسۆری‌یەو ژ.دێمورگان ئەوە بە پێرشێل Seheil، ئاسۆری ناسی ناودار نیشان ئەداو

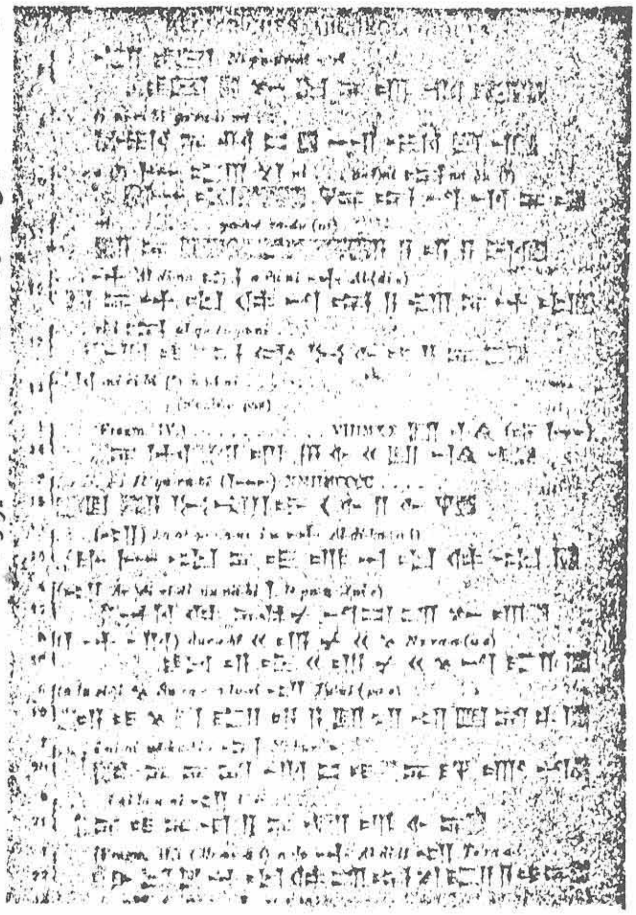

خەتی ٨ تا ٢٢ی کەتیبەی کێلە شین کە لەروی ئیستاماژ- ی ژ. دیمورگان وێنەگری
کراوە، وێنە لە کتێبی دیمورگان وێنەی ٢٧٢ هەلگیراوە.

کێلە شین کۆی ٧ لە ج ۴ی کتیبی (تەحقیقاتی باستان ناسی میسیونی عیلمی لە ئیراندا)
نوسراوی ژ. دیمورگان (پەرەی ٢٦١ تا ٢٧۴)
کەلە ١٨٩٦ی زاینی لە پاریس لە چاپدراوە. وێنە کانیش هەر لەروی ئەو کتێبەوە،
هەلگیراوە،

پیرشێلیش دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر بە سەرەتایەکەوە، مەتن و دەق و ماناکەی لە گۆڤاری Recueil des travaux پاریس‌دا لە چاپ ئەداو بڵاوی دەکاتەوە، دەقی کەتیبەی کێلەشین ٤٢ خەتە، وادەرئەکەوێ لە موتەتەرەفی مۆر-ی کیوسی Meherkapuissi و ئیشیونین Ispuhi و کورەکەی کە بە منوئا Menua کە هەر سێکیان لە پاشاکانی سەرزەوی توشیا Tuspa بوون و بە هاڵدیە(هەردێ)؟ خوای شار-ی، موزازیر Musasir پێشکەش ئەکرێ.

جێگای شاری توشیا، دیاری نەکراوە کە لە کوێ بووە، بەلام هەموو کەونارانساسان لایان وایە لەکوردستانی بەشی ئێران لای شنۆ بووە وکێلەشین بەر لە تەختی جەمشید هەبووەو هی زەمانی ئاسوری‌یە.

بەر لەو پیرشێل بیرورای خۆی دەربڕی، لە نێو کونەناساندا لە بابەت واتای کەتیبەی کێلەشینەوە، دژایەتی هەبوو، لایان وابوو هی دێمورگان لەگەل هی راولینسن‌و بلاو، جیاوازە، بەلام دوای بلاوبوونەوەی هی پیرشێل و وتاریێ کە م.لهان M.Lehann لە ساڵی ١٨٩٣ی زایینی بلاوی کردەوە، ئەو دژایەتی‌یە نەما کە سەرچاوەی لەوە گرتبوو، کە راولینسن و بلاو سرنجی خەتەکانی هەر دوو لای کێلەشینیان نەدابوو، بەلام ژ.دێمورگان کۆپیەی لە هەر دو لا هەلگرتبوو. کێلەشین لەو کەلە، کە بە کێلەشین ناوداره لە شوێنی دابەش بوونی ئاوی خۆرهەلاتی و خۆراواییدایە، کە ئاوی لای خۆرهەلات بە چەمی قادرچا، بەرەو دەریاچەی ورمێ (چی چست) ئەڕوا، ئاوی لای خۆراوایش بەرەو دەجلە، تێدەپەڕێ و ئەڕوا. کێلەشین لە ١٣٢٦ی هەتاوی بە هۆی وەزارەتی دەرەوە، برایە مۆزەی ئێرانی باستان[1].

ئەشنە یا شنۆ

شنۆ یا ئەشنە کە بە (ئوری، نێرگە نێری-یش ناو براوە، گیای بۆن خۆش، دەوالە کە لە داری گوێز و داری سنەوبەر دەئاڵێ. بەر لە مادەکان، لولوبیان، هوریان، ئاشوریان‌و ئورارتو ژیاون، ئەوسا ماد، لە کەتیبەی کوروش دا لە ئەیالەتی (ئەشنوناک) شنۆ ناوبراوە کە باجی بە کوروش داوە. ٢٥٠٠ ساڵ بەر لەمرۆکە لە

١- کێلەشین کژی ٧ لە ج ٤ی کتێبی (تەحقیقاتی باستان‌ناسی میسیونی عیلمی لە ئێراندا) نووسراوی ژ.دێمورگان (پەرەی ٢٦١ تا ٢٧٤).

کە لە ١٨٩٦ی زایینی لە پاریس لە چاپدراوە، وێنەکانیش هەر لە روی ئەو کتێبەوە، هەڵگیراوە.

سۆنگەی ئاگرپژینی کێوی راندۆڵە، کە لە ساڵی ۱۳۲۰ی مانگی بوولەرزە لە شنۆی داوەو زیانی ماڵی و گیانی پێ گەیاندووە، لە ۱۹۰۹ی‌زایینی، تورکی عوسمانی، شنۆی داگیر کردووە، بە هۆی شەڕی روس و عوسمانی، دوایی روسەکان، جیلو (ئاشور) شنۆی گرتووە، خەڵک ئاوارەی موسڵ و کەرکوک بوون. بە هۆی ئەو شەڕانە لە ۱۳ هەزار کەس، خەڵکی شنۆ، چەند سەد کەسی ماو ئەوی تر قڕ کرا یان لە برسانو لە سەرمان مردن. (ابن حوقل و یاقوت حموی‌و حمدالله مستوفی) وەسفی باغ‌و باغات و میوەی شنۆیان زۆر کردووە. توتن و سیغاری شنۆ بەناوبانگە. لە باکووری رۆژاوای شنۆ دوو چیای نوک بەرز بە ناوی (راندۆڵە و بابۆڵە «شەترە») روبەروی یەک هەن.

شنۆ، بە عشنۆ، ئوشنۆ، ئەشنۆ بە مانای: قەڵا، بورج، دژ، سەنگەر، دیوار کە عشنۆ لە بەردی (کێلەشین - کالاشان) بە خەتی مێخی (بزماری) نووسراوە. لە ساڵەکانی ۱۱۴۵ی مانگی و رێکەوتی ۱۸۶۵ی زایینی لە کاتی شەڕی ئێران‌و روس، هۆزی زەرزا، لە بەشێ لە راندۆڵە و بابۆڵە و ئەو ناوە نیشتەجێی بوون و لە دواییشدا مامەش لە شنۆ نیشتەجێبوون. جولەکە لە شنۆ بە پێی پلاک-ی ۵۴۱ عیبادەتگەیان بووەو لە ۱۹۵۳ی زایینی دوای دامەزرانی حوکومەتی ئیسرائیل کۆچیان کردە فەلەستین. لە ۱۳۱۹ی هەتاوی لەشکری روس لە شەڕی دووەمی نێوگەلانی، خۆی خزاندە شنۆ.

سێزدە سەدە بەر لە زایین، شنۆ شارێ گەورە و چوار دەروازەی بووە:

۱ـ دەروازەی قەڵاتوک لە باکووری رۆژاوای شنۆ کەئێستا شوێنەواری دیارەو دەریاچەی قەڵاتوک یا کێوی زمە لە کەنار ئەو دایە.

۲ـ دەروازەی گوندی ئاسناواکە ئێستا گوندی ئاسناوا لە سێ کیلۆمیتری باشووری شار لەسەر تەپۆڵکەیەکە.

۳ـ دەروازەی گرد کەشان کەئێستا گوندی «گردکەشان» لە لای شنۆ لە بان تەپۆڵکەیەکە.

۴ـ دەروازەی رێگاباد کە ئێستا لە سەروی جادەی شنۆ بۆ نەغەدە رێگابادایە. هەندێ لایان وایە چوون شوێنەوارێک ناودار بە (مەلەکەی سەبا) بە نێوی بەلقیس لای شنۆ هەیە - شنۆ - یان بە شاری سەبا داناوە، ئەبێ بزانین نێزامی گەنجەوی کوڕی رەئیسەی کوردو هاورەگەزی عەلائەدین کۆرپە لەسەرەتای بەهرامنامە کە

لەسەر ویستی عەلائەدین کۆرپە بە شیعر بەهرامنامەی داناوەو بە عەلائەدین کۆرپەو دوو کوری ئەو کە ناویان (نصرت الدين ملك محمدو فلك الدين ملك احمد) بووە، پێشکەش کردووەو تاریفی کردوونو نێوی بەلقیسیشی راگەیاندووەو عەلائەدین کۆرپەی پاشای ئازەربایجان و رویین دز (: رەواندز)ی بە سولەیمان داناوە و بە سولەیمان ناوی بردووە و خێزانیشی بە بەلقیس ناو هێناوە، هەروەک: دەڵێ:

چون اشارت رسید پنهانی	از سراپردهٔ سلیمانی
برگرفتم چو مرغ بالگشای	که کنم بر در سلیمان جای
خسروی تاج‌بخش بخت نشان	بر سر تاج تخت و گنج فشان
عمدة المملکت علاءالدین	حافظو ناصر زمان و زمین
شاه کُرْپه«کۆرپە» ارسلان کشورگیر	به از الب ارسلان بتاج و سریر
در مفاظی خط سلیمانی	عرش بلقیس باد نورانی

لە پاشان بە شیعر دەڵێ: عەلائەدین کۆرپە لە بابەت جیهان گوشاییو دادپەروەریو چاکیو پیاوەتیو ژیری و بەمشوری لە ئیسکەندەر و ئەرەستالیس و ئەنەوشیروان و بوزورگ میهر و پەرویز، مەزنتر و گەورەترە کە دەڵێ

تو کز ایشان به افسری داری	چون نظامی سخنوری داری

جا نیزامی کاتێ کە لە ساڵی ۵۹۳ی مانگی لە ساعەتی ۴ی رۆژی ۱۴ی مانگی رەمەزان، بەهرامنامە تەواو دەکا، بە دیاری دەینێرێتە لای عەلائەدین کۆرپە و ناوی (رویین دز: رەواندز)یشی لەوێدا بردووە کە فەرمویەتی:

چون من ازقلعه قناعت خویش	شاەرا کنج درکشیدم پیش
در اداکردن زر جایز	وامدار منست روئین دز
وام داری نەکز تهیی شکمی	دز روئین بود ز بی درمی
میخ زرین که مرکز زمی است	نام روئین دزش زو محکمی است

ئەگەر لەم شیعرانە و لەبەردی کێلەشین بە وردی بکۆڵدرێتەوە پەردەی تاریکی مێژووی شاری شنۆو کەسانێ کە لەو ناوە ژیاون زۆر جوان رووناک دەبێتەوە.

کێلەشین نۆسەت ساڵ بەر لە تەختی جەمشید لە نێو سنووری ئەوکاتی ئاشوور و وڵاتی ئورارتو (ئەرمەنستان) دانراوە - هێمان لە شنۆ (دیر مار ابراهم) شوێنی ماوەو لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ۱۹۱۸ ز - مەسیحی و نەسارا لەوێ

نەمان و کۆچیان کرد.

شوێنەواری کۆنی شنۆ

گوندی بیمزورتێ، یا بێ دین زورتی (یا بێنازورتل) کە بە واتای بەخشراو یا مەوقوفەیە، کە یەکسەت و بیست هەزار دانیشتووی هەبووە، دەنخەکە مار دەنخە قەشەی مەسیحی ۲ هەزار ساڵ پێش پردێکی دارینی لەسەر چۆمی شنۆ بۆ پێوەندی هەر دوە بەشی شنۆ ساز داوە، تەپەی دێی شەمس، تەپەی حەسەن نوران، ئاوی گوڵ، تەپەی مەلا محەمەد، قەڵای توک، گۆڕی مەسیحی یەکان کە پەیکەرەی بەردینی شێر، بەران، بزنو شتی دیکەی لێیە. خورشت بە واتای نێزیک گوندێک بووە زۆر لە مارابراهم نزیک بووە. سرگیس، نەلوسی کە لە نێوی دوو قارەمانی مەسیحی: سرگیس و یا خوس، وەرگیراون. لە نووسراوەی کێلەشین دا نێوی شاری ورمێ، نێرگێ و شنۆ هاتووە.

چۆمی شنۆ، شنۆ دەکاتە ۲ بەش، بەڵام سێ پردی لەسەرە، چۆمی گادەر کە لە ۵ کیلۆمیتری باشووری شنۆ لە خوراواوە بەرەو خۆرهەڵات دەڕوا، چۆمی گادەر لە ۸ چۆم پێک دێ: ۱ـ چۆمێ لە سنوری کێوەکانی کوردستانی باکووری و باشووری. ۲ـ چۆمی کێوی شێخ ڕێواس. ۳ـ چۆمی نێوان دوو کێوی هەوار بەست و هەوار کێو، کە بە چۆمی تالمجار ناوداره. ۴ـ چۆمی نێوان کێوی هەوار ماخوو کێوی نارەوەن. ۵ـ ئاوێ کە بە (رود سیاه) - چەمی رەش - کە لە کێوی (رورونک) سەرچاوە دەگرێ. ۶ـ چەمێ کە لە کێوی سپیەرێز و کێوی کێلەشین دەڕواتە خوارێ، ئەم دوو چۆمە بە (دورۆ) و گوندی (دورۆ) کە لە یەکێ لەم دووانەوە نێزیکە بە ئاوایی (دورۆ) بەناوبانگە. ۷ـ چۆمی چێراوایە، کە ئەمیش لە کێوی سپیەرێز سەرچاوە دەگرێو لە گوندی نەلۆس و دێی شەمس تێدەپەڕێ و دەڕژێتە نێو ئاوی گادەر. ۸ـ چۆمی گچکەی دیکە بە نێوی (گردکاشان) دەگاتە ئاوی چۆمی شنۆ و بە نێو دێی پیروت ئاواو حەسەن نوران دا دەڕواو دەڕژێتە ئاوی گادەر.

لە ئاوایی سەردەرەو قەرەسقڵ، کانی نەوت هەیە. کێلەشین لە ۸۱۴ ساڵ بەر لە زایین بە دەستی (ئیش پۆئینی) کوڕی (ساردۆ) پاشای ئۆرارتۆ لەو شوێنە دانراوە، لە نێو موڵکی دورۆ دایەو دورۆ لە سەرووی ئاوایی شێخانە و سەر بە شاری شنۆیە و کێوی کێلەشین بە نێو ئەو بەردە مێژوویە ناودێرە- کێلەشین لە لولان نێزیکە - ریشتەی کێوەرەش و سی پارزو کێوەکانی بارزان و کێوە سپی پێکەوەن و لە ڕێگای

کێلەشینەوە بۆ ناوچەی سەیید رخان و شاری دیاناو رەواندز (رویین‌دز) دەچێ. لە خوار کێلەشینەوە چۆمێک بەناوی (لاوێن) هەیە کە لە سێڵوە سەرچاوە دەگرێ، لاوێن لە ناوچەی پیران بە (بادین ئاوا) ناو دەبرێ، لە لای سەردەشت بە (زێ) لە خوارترەوە بە(کلک) ناونراوەو کێلەشینیش هەر لەسەر ئەم چۆمی (کلک)ەیە - لەو ناو، بەردی وا شین نیە، لەوە دەچێ بەردی کێلەشین لە شوێنی دیکەوە هاتبێ. لەسەر هەر دوو روی ئەو تاتە بەردە بە خەتی ئورارتو و خەتی مێخی (بزماری) ئاشووری نووسراوە - کێلەشین ١٦٨ سانتیمیتر درێژ و ٤٠ سانتیمیتریش پانە، واژەی (سەرزەوی نایيری (نەهری) شاری، توشیبا، منورا، خوای خالدی، شاری موساسیر، دەروازەی خالدی، ١١١٢ گا، شای جیهان، شای سەر زەوی نایيریو شنۆ (بەسەبا ناسراوە) کە لێکۆڵەران دەڵێن: مەلەکەی سەبا هاوینانە هاتۆتە شنۆو شیعری نیزامیش ئاماژەیە بەو قسەو باسانە. لە کتێبی (ئاناباسیس) نووسراوی گزنفۆنی یۆنانی ئاتینی تەرجەمەی (احمد بیرشک) - لە زمانی فەرانسەوی - کتاب،سرا چاپی ١٣٧٥تاران، پەڕەی ١٩٥ باسی ئەوە دەکا لە (زاب تاسر زمین کردها - ئوکتوبر تانوامبر ٤٠١ بەر لە زاین، لە تەرجەمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کوردستان - نووسراوە - لە (کتاب چهارم در سرزمینهای اقوام کرد ئوکتوبر ٤٠١ تا فوریەی ٤٠٠ بەر لە زایین و لە تەرجمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کردستان - لە پەڕەی ٢٥١ فەسڵی یکم ورود بە کردستان نووسراوە، لە پەڕەی ٢٥٢ در کوهستان کردستان نووسراوە. لە ئازایی کورد زۆری قسەکردووە، کە بەدە هەزار کەسەوە بە کوردستاندا تێپەڕیوەو کوردان بەریان گرتووە و توشی کەندو کۆسپیان کردووە، لەچۆمی تلبوئا - قەرەسو (ئاوەرەش)، فوراتی شەرقی: مرادسو، دەریاچەی وان، ملازگرد، موش، دەجلە، چۆمی بۆتان (کن تری سس) کردۆخ، کورد سیرت، چۆمی بەیت لیس، بتلیس، تیروکەوانی کورد، قۆچەقانی، قەڵماسک، ئاو ئەنباری کوردی، شەراو، ئاوجۆ، سوتانی ماڵ و دارایی کورد بە دەستی یۆنانیان، گاشەبەرد، خلورکردنەوەی کوردان بەسەر پیاوانی جەنگی یۆنانی لەسەرکێو و یاڵەوە، بۆ نێو دۆل و چۆمی کێو،کە سەربازانی یۆنانی لەوێوە بۆ شەڕی کوردان،چون و نان وخواردەمەنی کوردیان دەرفاند، دە هەزار جەنگی یۆنانی لە نێو خاکو نیشتمانی کاردوکها: کوردەکان، شاری بای بورت، گمیناس، ئاریە، تیسافرن، کوردوخۆی - کردیش Kurds جزیرە، جزرە یانی جەزیرەی

عەبدولعەزیز کوڕی عومەری کوردی بەرقەعیدی یا بەردەقیتی، وە نحەیات ئیبنی خەلەکان/ جەراح/ پزیشک، دەلاک، خەشترە پاوان. دیواری ماد، ئورونتاس، زاوای شا، مس پیلامەسکەنی ماد، لاریسا مەسکەنی ماد، خورشید: خۆر،کالاخ، نینوا، رس،کە لە قورئانا ناوی ئەسحابی رس براوەو تێک رمانی نینەوا لە ۱۰۲۹ رووی داوە،بۆ تاکونسولی فەرانسەوی لە موسڵ ۱۳۲۲ لە نینەوای کۆلیوەتەوە، لە بان گردێک لە کەناری خۆرهەڵاتی فورات،رو بە روی موسڵ، ئەسپ، ئەسپ سوورارانی کورد، تیر ئەندازی کوردان بە سواری،بە قیل قاج، پیادە، زێبا، بالأبەرز، خەشاریارشا، کورۆش، سرود، پشمین (زئوس: خدای خدایان، شا، میزبان، رەهاننده). لیدی، لەت، پارە پارە، پلوتارک، جەسەدی کورۆش، ئێرانیانو ماد-ەکان - (سارد، ئەفسوس، زاب کورد، رێی پێوان بەرەو کوردستان . ماد. بابولی، ناو بردووە.

نوکتە: شنۆ نێوە بۆ یەکێ لە بەشەکانی (ورمێ) - شنۆ لە باشووری ورمێ دایە.

شنۆ لە باکوورەوە ئەلکێ بە (باراندوزچای) و لە خۆرهەڵاتەوە بە (سندوس)و لە (خۆرئاوا)وە بە خاکی کوردستانی گەرمیانەوە ئەلکێ.

بەشی باشووری شنۆ جەلگەیەو هەواکەی موعتەدیلە، ئەوەی لە (شنۆ) بە دەس دێ،دانەوێڵەو توتنی سیغارە، بەشی باکووری شنۆ کوێستانەو ساردە، زیاتر گەنم و جۆو شیرو ماست و کەرەو پەنیر و توتنی لێ بە عەمەڵ دێ. ئاوی شنۆ لە کانی و ئاوی بەفری کوێستانە.

کاری زۆربەی خەڵک جوت وگاو مەڕو ماڵاتداری‌یە، شنۆ لە دوو بەشی دەورو بەرو (دەشتەبێل) پێک هاتووە - ۷۶گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتەکەی ۳۴۷۸۰ کەسە. ناوەندی ئەم بەشە شاری (شنۆیە)و سەر بە شاری (ورمێ)یە. گوندەکانی دێستانی شنۆ (نەڵیوان)ەو ۶۰گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتیان تا ۲۱۷۴۱۰ کەسەو ناوی گوندە گەورەکان بەم جۆرەن:

دێ شەمس، خواروو ژووروو، دێ گورجی، حەسەن نوران، خالداوا، نەلۆس، نەرزیوە، هیق، یا هێ،سنگان، شێخان، نەڵیوان.

شنۆ، شارۆچکەیەکە، ناوەندی دێهستان و بەشی شنۆی شاری (ورمێ) لە ۱۱۰ کیلۆمیتری باشووری ورمێ - لەسەر رێگای ئیسفاڵتەی نەغەدە - مەهاباد، بۆ پیران شار، جادە ئیسفاڵتەیە.

عەزیزی کوڕی حوسەین، شێخ ئەبولفەزل شنۆیی خاوەنی (فەرایـض) کـە لای عەلی ئەبو ئیسحاقی شیرازی و ئـەبو جـەعفەری کـوڕی مـوسلیمەو... دەرسـی خوێندووەو فەزلی کوڕی محەمەدی تەوقانی لای ئەم عەبدول عەزیزە کوردەی خوێندووە، ئەمە قسەی سەمعانی‌یە.

له تەبەقانی ئەسنەوی دا نووسراوە: عەبدول عەزیز لە شاری بەغا ڕۆیشتووەو لە پاشان گەڕاوەتەوە بۆ بەغا بۆ ئەوەی قەڵەمێکی بە ئەمانەت وەرگرتبوو، بیداتـەوە دەس خاوەنەکەی و دوای ئەوە گەڕاوەتەوە بۆ شنۆو لەوێ مردووە. دیارەناوی شنۆ بە هەڵە لەو کتێبانە دا نووسراوە.

وەشنی، ئەشنە، شنۆ سێکەس لە زانایانی حەدیسی ناوداری وەکو: ئەشنایی و ئەشنەهی و ئەشنائی و مەلای گەورەی بەناوبانگی وەکو مەلا عەلی کوڕی شـێخ حامیدی ئەشنەوی لە شنۆدا هەڵکەوتون

شنۆ یەکێکە لە بەشەکانی سەر بە (ورمێ) کە زیاتر لە ۷۶ گـوندی هـەیەو لە باکوورەوە ئەلکێ بـە ورمـێ و لە خـۆرهەڵاتەوە بـە سـندوس و لە بـاشوورەوە بەرەواندز و لە خۆراواوە بەدۆڵ و گەلی قاسملو، کەوشەنی ئەگەڕێتەوە.

ناوەندی شاری شنۆیش هەر خودی شاری شنۆیە.

ترکەش:

ترکەش: گوندێکە لە دێهستانی مەنگوڕ، بەشی حەومەی شاری مەهاباد و ۵۴ کیلۆمیتر خۆرئاوای مەهاباد و لە ۵و ۴۵ کیلۆمیتری خۆرئاوای جادە ئیسفاڵتەی مەهاباد بۆ سەردەشتەو کوێستان و ساردو سالمە و زیـاتر لە ۱۲۲۲ کـەس لەوێ ئەژێ و کورد و سوونین و لە چەمی بادیناوێ و چاوە ئـاو ئـەخۆنەوەو بـەرهەم دانەوێڵە و توتن و گەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت و گاو مەڕ و ماڵاتداری‌یەو کاردەسی جاجمو شتیوایە. وە ڕێگای ئەوێ کوێـرە ڕێگایەو ئەم گوندە بەقسەی ژاک دێمورگان لە۱۸۸۸ی زایینیدا دروست کراوەو لە دوو جێگا بە مـەودای ۱ کیلۆمیتر، دوو گوند بەناوی ترکەشی سەرێ و خوارێ هەیە و ترکەشی خـوارێ حەشیمەتەکەی زیاتر لە ۷۳۵ کەسە.

سیوەدین: گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بۆکان بەشی بۆکانی شـاری مەهاباد و لە ۱۴ کیلۆمیتری خۆراوای بۆکان و لە ۵و ۱۳ کـیلۆمیتری خـۆراوای بۆکان بۆ میاندواوەو کوێستان و موعتەدیلە و مێشولەی نـۆبەتی هـەبووو ئـێستا

نەماوە، زیاتر لە ۱۲۳۷ کەس حەشیمەتی هەیەو کورد و سونین و لە چەمی سیمینەرو ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم: دانەوێڵەو توتن و گەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت و گاو مەڕو ماڵاتداری‌یەو کار دەسی: جاجم و بەرماڵ و شتیوایە، ڕێگای ئەویَ کوێرە ڕێگایە. لە دوو جێگا بە مەودای ۳ کیلۆمیترو نیو، دوو گوند بەناوی سێوەدینی سەروو، سیوەدینی خواروو هەیە کە گویا سەیفەدین خانی سەرداری بۆکان کوڕی عەزیز خانی سەرداری کولل‌سازی داوەو سیوەدینی خواریَ ۱۱۴۹ کەس حەشیمەتی هەیە.

سەردەراباد(سەرداراوا): گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بەشی حەومەی شاری مەهابادو لە ۳۰ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادو لە ۲۶ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەوکوێستان و موعتەدیلەو مێشولەی نۆبەتیَ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ۱۵۹۷ کەس لەویَ ئەژین وکورد و سونین و لە چاوە ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم دانەوێڵەو توتن وگەنم و جۆیە وکاری خەڵک جوت وگاو مەڕو ماڵاتداری‌یەوکاردەسی جاجم وگۆرەوی و پوزەوان و شتیوایەو ڕێگای ئەویَ کوێرە ڕێگایە و ئەم گوندە سەردار سەیفەدین خانی دووەم سازی داوە.

سەردەشت: نێوە بۆ یەکێک لە بەشەکانی سێگانەی شاری مەهابادو لە باشووری خۆراوای مەهابادایەو لە باکورەوە ئەلکیَ بە دێهستانی مەنگوڕان و لە باشوورەوە بە چەمی زابی (زیَ):ی کچگەی خاکی کوردستانی گەرمێن و لە خۆرئاواوە ئەلکیَ بە دێهستانی گەورکی مەهابادو (نەمەشیر)ی بانەو لە خۆراواوە بە خەتی کوردستانی گەرمیانەوە.

سەردەشت کوێستانەو لێرەوار وجەنگەڵە، بەڵام گوندی (کەلاس) لەو ناوە دا تەقریبەن جەلگەیە.

ئاوو هەوای سەردەشت دوو جۆرە، بەشی لای کوردستانی ئەودیو ساردەو بەشی ئەم لای چون لێرەوارە، موعتەدیلە. گوندەکانی سەردەشت لە چەمی سەردەشت‌و چەمی بادیناویَ‌و چاوە ئاو ئەخۆنەوە.

بەرهەم: دانەوێڵە و توتن و کەرەستەی لێرەوارو شیرو کەرەو پەنیرە. کاری خەڵک لە سەردەشتا دوکانداری، کاری حۆمەی، جوت و گاو مەڕ و ماڵاتداری و کارو کرێکاری‌یە.

ئەم بەشە ۷ دێهستانە کە لە ۱۸۹ گوندی گەورەو گچکە پێکهاتووەو حەشیمەتەکەی لە ۷۶۱۶۰ کەس زیاترە، دوو ڕێگا بۆ سەردەشت ئەچێ: ۱- ڕێگای ئیسفالّتەی مەهاباد، سەردەشتە. ۲- ڕێگای بانە سەردەشتە کە نیوە خاک و نیوە ئیسفالّتەی ساردە.

لە زستاناندا لەبەر بەفری زۆر و خراپی ڕێگا هات و چۆ بۆ سەردەشت زۆر سەختە.

سەردەشت: شارۆچکەی بەشی سەردەشتەو لە ۱۳۹ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادایە.

هەوای سەردەشت موعتەدیل و ساردەو زیاتر لە ۴۰۰۰۰ کەس حەشیمەتی هەیەو کورد و موسلّمان و سونین، بەلاّم ئێستا لەسۆنگەی بۆمبارانی ڕژێمی سەدامی عەفلەقی خوێن ڕێژ و کورد کوژەوە نیوە چوڵە. سەردەشت دوو شەقامی گەورەی هەیە: ۱- خۆرهەلاّتی و خۆراوایی‌یە. ۲- باشووری و باکووری‌یە، لەسەرەتای شەقامی خۆرهەلاّتی و خۆراوایی سەردەشتا چاوە ئاوێکی گەورە هەیە کە لە عەرد هەڵدەقوڵێ‌و دارای گۆڵو ئەستێرەیەو ئاوی خواردنەوەی شارو ئاوەدانی زەوی و زاری دەوروبەرو گەڕانی ۷ ئاسیاو (ئاش)ی.ئاوی لەو چاوە دابین ئەکرێ، ئەو ئاوە زیاتر لە ۷ ئاشگێڕە.

لە شاری سەردەشتا چەن چاوە ئاوی تر لە ۱ کیلۆمیتری شارا هەیە، بەلاّم چونکە جۆماڵ ناکرێن و پیان ڕاناگەن، ئاوەکەیان کەمی کردووەو لە کزین، بەلاّم ئاوەکەیان زۆر خۆش و گەوارایە.

لە سەردەشتا مزگەوتی زۆرو مەلای مودەریس و فەقێ هەیە. دەفتەری ئەسناد، فێرگەی تازە وەکو دەبیرستان، یانەی حوکومەتی، پادەگان و سنورەوانی لێیە.

بە قسەی ژاک دێمورگان سەردەشت بەردەمەڕمەڕی سپی چاک و عالی هەیە.

کوردستان خاوەنی چەم و ڕووباری زۆرە وەک:

۱- دەجلە کە درێژایەکەی لە کوردستاندا (۶۰۰) کیلۆمیترە - (۴۵۰) کیلۆمیتری دەجلە لە کوردستانی تورکیەوەو (۱۵۰) کیلۆمەتریشی لە کوردستانی گەرمیانەوە تێ ئەپەڕێ.

۲- فوڕات، درێژایی ئەگاتە (۲۸۰۰) کیلۆمیترو (۱۱۱۰) کیلۆمیتری بە کوردستاندا ئەڕوا، ئاو، ئاوی کوردان، تورک بە سوریەو بەغدای ئەفرۆشی و

کەڵکی رامیاری و ئابووری لێ وەردەگیرێ.

۳ـ چەمی (قزڵ وەزان) کە لە ۳۰ کیلۆمیتری زەنگانەوەیە، ئەم چەمە لە کێفەکانی مزگەوتی میرزدا لە رۆژاوای (سارالّ) و کێوەکانی باشووری دێهستانی سارالّەوە، سەرچاوە دەگرێ و هەڵدەقوڵێ و خۆ ئەخزێنیتە دەریای خەزەر.

۴ـ سیروان لە کوردستانی ئێران سەرچاوە ئەگرێ و ئەرژێتە خاکی کوردستانی عێراق.

۵ـ قەرە(سوو) لە رەوانسەرو لە شاهۆی کوردستانی ئێران سەرچاوە ئەگرێ.

۶ـ زێی گەورە ـ لە کوردستانی تورکیاوە سەرچاوە ئەگرێ و ئەچێتە خاکی عێراق.

۷ـ زێی کچگە ـ ئەمیش هەر لە تورکیاوە سەرچاوە ئەگرێ، ئەڕواتە ناو عێراق و ئەرژێتە دەجلە.

۸ـ ئەرەس لە کوردستانی تورکیاوە دێ و ئەرژێتە دەریای خەزەر.

۹ـ چەمی بتلیس و بۆتان بە کوردستانی تورکیادا ئەڕوا.

۱۰ـ گاماسیاو (گاماسیاب) بە کوردستانی ئێراندا ئەڕوا.

نوکتە: وەرمیشیان ـ گوندێکە لە دێهستانی مەنگوڕانی بەشی دەوروبەری شاری مەهابادو لە ۴۸ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادەو ۳۱/۵ کیلیۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفالەی مەهاباد بۆ سەردەشتە.

کوێستانەو سارد و سالمەو زیاتر لە ۲۰۰۰۰ کەس لەوێ ئەژین و کورد و سونین، لە چەمی بادیناوێ، ئاو ئەخۆنەوە.

بەرهەم: دانەوێڵە، توتن، گەنم وجۆیە، کاری خەڵک جوت و گاو مەڕو ماڵاتداری‌یە. ڕێگا بۆ گوند: کوێرە ڕێگایە.

بادیناوێ مەنگوڕان: یەکێکە لە دێهستانەکانی مەنگوڕانی بەشی شاری مەهاباد و لە ۵۸ کیلۆمیتریٚ باشووری خۆراوای مەهابادەوەیەو لە ۴۹ کیلیۆمیتری خۆراوای ڕێگای ئیسفاڵتەی مەهاباد بۆ سەردەشتە.

جەلگەیەو موعتەدیل وسالمە و زیاتر لە ۸۰۰ کەس لەو گوندە دا ئەژین و لە چەمی بادیناوێ ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم دانەوێڵە، توتن، گەنم و جۆیە، کاری خەڵک: جوت و گاو ماڵاتداری‌یە، کاری دەسی: جاجم، گۆرەوی چنین و شتیوایە. ڕێگا ئەرابەرەوە.

بادین ئاوا: گوندێکە لە دێهستانی پیرانشار (خانە)ی بەشی دەوروبەری

شاری مەهاباد و لە ٥٧ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهاباد و لە ١٥ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای جادە خاکی پیرانشار بۆ نەغەدە دایە. کـویستانە و سـارد و سالمە، زیاتر لە ١٤٠٠ کەس لەوێ ئەژین و کورد و سونین و لە چەمی بادیناوێ، ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم دانەوێڵە، توتن و گەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت و گاو و مەرداری یە و کاردەسی ژنانیش: جاجم و بەرماڵ و گۆرەوی و شتیوایەو ڕێگـا: ئەرابەرەوە.

خاڵ دەلیل: گوندێکە لە دێهستانی یەڵتەمرو بـەشی دەوروبـەری شـاری مەهابادەو لە خۆراوای جادەی ئیسفاڵتەی مەهاباد بـۆ سـەردەشتەو کـوێستان و موعتەدیلە و مێشولەی نۆبەتێ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ٢٢٠٠ کەس لەوێ ئەژی و کورد و سونین و لە کانی و چاوە ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم دانەوێڵە و توتن و گەنم و جۆیە و کاری خەڵک جوت و گاو مەڕ و ماڵاتداری یەو کاردەسی: جاجم و بەرماڵ و گۆرەوی و شتیوایەو ڕێگا کوێرە ڕێگایە: لەم گوندەدا بەردی گـەورەی (گرانیت) هەیە.

تەرەغە: گوندێکە لە دێهستانی یەڵتەمری بەشی حەومەی شاری مەهابادەو لە ٣٨ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادەو لە ٢٣ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەو کوێستان و موعتەدیل و سالمە، زیاتر لە ٢٢٣٠ کەس لەوێ ئەژی وکورد و سونین و لە دەرەو دۆڵ ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم: دانەوێڵە و توتن و گەنم و جۆیە. کاری خەڵک جوت وگاو مەڕ و ماڵاتداری یەو کاری دەسی: جاجم، بەرماڵ و گۆرەوی و شتیوایە و ڕێگا: کوێرە ڕێگایە - لە تەرەغە دا ئاهەک هەیە.

ئیساکەن: گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بەشی، دەوروبەری شاری مەهاباد و لە ٢٩ کیلیۆمیتری باشووری خۆراوای مەهاباد و ١٦ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەوکوێستان و موعتەدیل و مێشولەی نۆبەتێ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ١٢٥٥ کەس حەشیمەتی هەیەوکورد و سونین و لە چاوە ئاو ئەخۆنەوە. بەرهەم: دانەوێڵە و گەنم و جۆیە و کاری خەڵک: جوت و گاو مـەڕ و ماڵاتداری یە،وە کاردەسی: جاجم و شتیوایە، ڕێگا: کوێرە ڕێگـایە و ئـەم گـوندە ئاهەکی هەیە.

پەراوێزو سەرچاوەکان:

۱ـ کوردو پەیوەستەگی نیژادیو تاریخی ئەو، نووسراوەی دوکتور رەشید یاسەمی، پەڕەی ۹۲
۲ـ (حودودی ۱۲۷۰ـ۷۵۰ بەر لە زایین)
۳ـ ۱۲۷۶ـ۱۲۷۵ بەر لە زایین
۴ـ دائرةالمعارف مصاحب
۵ـ بو زیاتر زانین بڕواننە کورد و پەیوەستەگی نیژادی ئەو، نوسراوی دوکتور رەشید یاسەمی، لاپەڕەی ۹۲ یا کوردەکان و کوردستان نووسراوی دەرکینان تەرجەمەی دوکتور یونسی، لاپەڕی ۲۹ تا ۳۰ چاپی تاران، ساڵی ۱۳۷۲ی هەتاوی
۶ـ کێلەشین تەرجەمەی فەرەیدون، تەوەلەلی، نەقل لە کتێبی بیرەوەری سەفەری ئازەربایجان و کوردستان، نووسراوی محەمەدرەزا خەلیلی عێراقی، چاپخانەی ئەرتەش، نۆسان، خاکەلێوەی ساڵی ۱۳۲۸ی هەتاوی، پەڕەی ۱۴۴ تا ۱۴۶.
۷ـ بە فارسی کرپە نووسراوە، دیارە واژەکە کوردی‌یە و بە واتای ساواو بەرمەمکانە و کۆرپەیە - شەپۆل.
۸ـ بڕوانە، بەهرامنامەی نیزامی گەنجەوی، شهریاران گمنام احمد کسروی - بە پێی صفوة الصفاو کتێبی صفی و تبارش، نووسراوی ئەحمەدی کەسرەوی، سەفەوی‌یەکان کورد بوون و سوونی.(شەپۆل) - کوردستانی موکریان لەسەرەتای تاریخەوە تا سیف‌الدین موکری ساڵانی ۸۷۱ی مانگیو رێکەوتی ۱۴۶۶ی زایینی ئاترۆپاتین - رەواندز - مطبعەی زاری کرمانجی چاپی ۱۹۳۸ز - نووسراوی مێژووزان و لێکۆڵەری زاناو دڵسۆزی کورد حوسەین حوزنی موکریانی(علیه الرحمة).
۹ـ نێرگێ نێوی گوندێکە لە مەرگەوەڕ دایە، نێزیکی گوندی بەرازان و سێ گرکانە.
۱۰ـ بڕوانە پەڕەی ۲۰ شەرەفنامە بە کوردی، چاپی ئوفسێتی دووەم، ساڵی ۱۹۸۱ زایینی تاران.
۱۱ـ سەرچاوە: فەرهەنگی موعین، پەڕەی ۵۳ - آ - ع چاپی تاران، یادداشتی نووسەر، هەروا بڕوانە مەجموعەی آثار فارسی تاج‌الدین اشنوی قرن ششم و هفتم هجری، به مقدمه، تصحیح، تعلیق: نجیب مایل هروی چاپی ۱۳۶۸ی هەتاوی و بڕوانە زریزەی زێڕین، نووسراوی (شەپۆل) و بڕوانە تاریخ گزیده، نووسراوی حمدالله مستوفی، لاپەڕەی ۷۷۶ چاپی ۱۳۶۲ی تاران، ئەمیرکەبیر. فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، جەلدی چوار، نووسراوی رەزمارا.
۱۱ـ سەدامی عەقلەقی بە بۆمی سیانورد، بۆمبی خەردەل و بە بۆمبی شیمیایی هەڵەبجەی کردە هیرۆشیمای کوردستان، شاری سەردەشت و رەبەت (کانی مارۆ)ی بۆمباران کرد و خەڵکی کوردی ئاوارە کرد.
۱۰ پەڕاوەی گەنجینەی فەرهەنگ و زانست، نووسراوی شەپۆل.
۱۲ـ بڕوانە گرشەی کوردستان، پەڕەی ۱۲، ژمارە ۵، ساڵی دووەم ۱۹۸۱ی زایینی تاران. یەکەم ژمارەی گرشەی کوردستان لە ۱۹۸۱/۳/۱ی زایینی بڵاو کراوەتەوە.
۱۳ـ آناباسیس کسنوفون، ئاتینی یونانی قرن ۴ ق.م. (احمد بیرشک ترجمه) لە فرانسەوی چاپ ۱۳۷۵. (۲) منابع کلدانیها. (۳) دیمورگان، کێلەشین.
۱۴ـ ئاراز یا ئاوی ئەرەس، ئاوێکە کە لە ۱۶ی ژوئەنی ۱۹۴۷ی زایینی ژەنرال بارزانی بە خۆی و ۵۰۲ کەس لە پەیرەوانی، دوای بڕینی دووسەت مایل (نزیکەی سێسەت کیلۆمیتر) رێگا لەو ئاوە پەڕی‌یەوە، ئەو بەری خاکی شۆرەوی بەروو، کە ئەم رێگا پێوانە زۆر لە رێگا پێوانی مائۆ لە چین گرینگترو بەناو دەنگترە (شەپۆل).

بەقسەی نووسەرانی کەلدانی بە تایبەت نووسەری کتێبی (کەشیشهای ریش سوور)ی کۆن، ئەو بەردە کە بەناوی (کێلەشین) ئەناسرێ (٩٠٠) ساڵ بەر لە تەختی (جەمشید) لە نێوان سنووری دوو حوکومەتی ئەو سەردەمە بە نێوی (ئورگرتو - ئەرمەنستان) و (خالدیە) دانراوە.

بە خەتی ئاوێستایی هەندێک نووسراوە لەسەر ئەو تاتە بەردە کە وەکو کێل وایە، هەڵکەنراوە کە لە کتێبی (کەشیشهای ریش سوور) وەرگیراوەو کراوەتە زوانی ئاوێستایی و مادی و ناوی سێ شاری (ورمێ، شنۆ، نێرگی)یشی لەسەر هەڵکەنراوە.

خۆرهەڵاتناسی ئینگلیسی (سیرئوریل ئستین) کە بەر لە جەنگی جهانی هاتۆتە شنۆ لە کتێبی (رێگا کۆنەکانی خۆرئاوای ئێراندا) ناوی (تەپۆڵکەی - دنخە)ی بردووە کە زۆری پێ پڕ بایەخە، بردویەتەوە بۆ دە هەزار ساڵ بەر لە دایک بوونی حەزرەتی (عیسا مەسیح). لە پەراوەی (ئاناباس) گەڕانەوەی ١٠٠٠٠ سوارەی گزنفون سەرداری یۆنان بە درێژی باسی ئازایی و نەبەزی گوردی شنۆو ئەو ناوەی کردووە.

بەڵای چەنگیز و تەیموری شەلو سەفەوییەکان و هێرشکارانی، هەڵگیرسێنەرانی جەنگی یەکەم و دووەمی ناوگەلانی، شاخە بەرزەکانی شنۆ لەباری ئستیراتیژێکی جەنگەوە بە گرینگ دانراوە.

چۆمی گادەر، کە لە کێوە بەرزەکانی کوردستانی ئەو دیو، سەرچاوە ئەگرێ، دوای تێپەڕبوون لەشاری نەغەدە، ئەڕواو تێکەڵ بە گۆلی ورمێ ئەبێت.

چۆمی رەش و چۆمی سپی و کانییە رەش لە چۆمە پڕ ئاوەکانی گەورەی ئەو ناوچەیە، کە بۆ کشت و کاڵ زۆر بە کەڵکە،سەرچاوە ئەگرێ.

لە شنۆدا زانایانی مەزنی وەکو تاجوددین، سولتانولموحەققەقین، مەلێکولحوکەما وەلواعیزین، قودوەتولموحەققەقینو سولتانولموتەکەللمین و شێخ شیوخەلئیسلام، تاجولمیللەت وەدین مەحمود کوڕی خودادادی ئەشنەهی(شنۆیی) و عەللامەو عاریفی ناودار سەدری کوڕی مەحمودی شنۆیی و عەللامە مەلا عەلی شێخانی شنۆیی کوڕی شێخ حامد و نووسەری تەسریفی مەلا عەلی لە زانستی سەرفداو شاعیری وەکو حەمەدەمینی بەلەدی و زانایانی تری وەکو: عەبدول عەزیز شنۆیی، عەبدول عەزیز کوڕی عەلی کوڕی عەبدول،